

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק הראשון

סיפור פשוט - ייחור מאוחר של הסיפורת הביאליקאית

על היצירה הראשונה שכתב עגנון אחרי מות מורהו

א. פרולוג

את פרק המבוא סיימנו בהשערה שסיפורו של ביאליק "מאחורי הגדר" שימש יסוד להקמת השלד של הרומן הגדול תמול שלשום (1945), שהוא לדעת רבים הרומן החשוב ביותר של עגנון. סיפורו של ביאליק מסתיים לאחר ארוחת חג השבועות, בזמן שנח ואשתו יושבים על גזע עץ כרות מאחורי בית ההורים, ובאותה עת עומדת מרינקא, אהובתו לשעבר, ומציצה דרך סדק בגדר והתינוק בזרועותיה. סיפורו של ביאליק מעורר הרהורים על היחס לנשים הזרות בימי קדם ובעת החדשה. כאשר נח ואשתו היהודייה, ששודכה לו בחיפזון כדי להצילו מידי השקצה, נחים מאחורי הבית אחרי סעודת השבועות (הקשורה כידוע לקריאת מגילת רות), מאחורי הקלעים עומד המחבר המובלע ורומז לקוראיו: בימי קדם היו נישואים בין "קוזק" יהודי בן-חיל ויפהפייה מבנות הגויים מניבים פרי-הילולים בדמותו של דוד האדמוני ויפה העיניים. בימינו, נאמר כאן בלי מילים, פרשת אהבים כזאת יכולה להוליד רק מעשי עוול וטררגדיות.

ולמעשה גם תיאור התהליך הנפשי העובר על יצחק קומה, גיבור הרומן העגנוני תמול שלשום (1945), הוא בעצם אותו תהליך של פחות העובר על נח, גיבורו של ביאליק בסיפור "מאחורי הגדר". גיבורו של עגנון מגיע ארצה לפתוח פרק חיים חדש כציוני נלהב, אך מסיים את דרכו בשכונותיה החרדיות של ירושלים, באורח חיים שממנו ניסה להימלט. השינויים שערך באורח חייו היו כלא היו. את הדגם יכול היה עגנון למצוא בסיפורו של ביאליק: נח מופיע כ"יהודי

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

חדש" (מגדל גינה וכלב, רוכב על סוסים כמו קוזק ומנהל פרשת אהבים חסרת עכבות עם רועת חזירים יפה שמאחורי הגדר), אך חוזר להיות "יהודי ישן" כמו הוריו, וכל השינוי היה כלא היה. כשביקר ביאליק בפעם הראשונה בארץ-ישראל באביב 1909, הוא קרא לפני הקהל שבא להיפרד ממנו את סיפורו "מאחורי הגדר", והקהל התאכזב לשמוע סיפור גלותי במקום שיר תהילה להוויה החדשה המתרקמת בארץ. אזהרותיו הסמויות של ביאליק להימנע ממהפכה קיצונית ונמהרת, שבסופו של דבר תסיג את המהפכנים לאחור כבתנועת בומרנג, לא הובנו. עגנון הצעיר שעמד בין המאזינים הבין והפנים. כפי שנראה להלן, השפעת הסיפור רב-העלילה ורב-ההגות הזה ניכרת אפוא לא רק בסיפור פשוט (1935), אלא גם שנים רבות לאחר מכן.

ב. ביקורו הראשון של ביאליק בארץ

דומה שהמעקב אחר תהליך ההתהוות הממושך שקדם ללידת הרומן סיפור פשוט (1935) ואחר הרעיונות שהזינו אותו מחייבנו לחזור לאחור אל השנים 1908 - 1909 - אל התקופה שבה עלה הסופר הצעיר ארצה ועשה בה את צעדיו הראשונים, אף נפגש לראשונה עם גדול סופרי ישראל חיים נחמן ביאליק. שמואל יוסף צ'צ'קס, עלם כבן עשרים, שכבר פרסם עד אז סיפורים ושירים אחדים בעיתוני גליציה ופולין, הסתפח כידוע עד מהרה אל המרכז הספרותי הקטן שהתלקט ביפו של שנות העלייה השנייה, וכבר בשנתו הראשונה בארץ ראה אור בקובץ העומר שבעריכת ש' בן-ציון סיפורו הארץ-ישראלי הראשון - "עגונות" - שעליו חתם בשמו החדש "עגנון". כבר בסיפור מוקדם זה ניתן להבחין בקונפליקט שקרע באותה עת את נפשו ואת נפשם של רבים מצעירי הדור: האם למצוא את גורלם בארץ-ישראל או במערב - באירופה כמו גיבור הרומן סיפור פשוט או באמריקה כמו גיבור הסיפור "שבועת אמונים"? עגנון הוסיף והתחבט בשאלה זו עוד ועוד עד שהכריע סופית לטובת ארץ-ישראל. רגעי ההכרעה התרחשו בקיץ 1924 עת גמר אומר לעזוב את

גרמניה, שבה כונן את חייו והקים את משפחתו ולעלות ארצה בפעם השנייה. הפעם הצטרף לא אל מחנה הפועלים ואל "אחינו המיוזעים בחמסינים", כניסוחו של רעז ומיטיבו יוסף חיים ברנר, אלא אל אותם "שומרי שלומי אמוני ישראל" שהתגוררו בעיר הקודש ירושלים.

החלטתו לעזוב את גרמניה ולעלות ארצה נעשתה בהשפעת ביאליק שראה את הנולד ועלה ארצה באביב 1924, לאחר שעשה כשלוש שנים בגרמניה - בברלין ובבאד הומבורג, עירו של עגנון. בשנות העשרים המוקדמות אולצה כידוע ממשלת רפובליקת ויימר לשלם את פיצויי מלחמת העולם הראשונה, וכניעתה גרמה להיפך-אינפלציה של המטבע הגרמני ולעליית כוחה של המפלגה הנאצית. ביאליק, שחזוהו מבעוד מועד את העתיד הצפוי ליהודי גרמניה, יצא בזעקה נרגשת אל ידידיו, רובם פליטי המהפכה שנהנו מן התנאים הטובים שהעניק להם אברהם יוסף שטיבל שתמך במרכז העברי שישב אז בגרמניה. המשורר האיץ בכל ידידיו הסופרים, ובעגנון בכללם, לארוז את מיטלטליהם ולעלות ארצה ללא דיחוי.

ואולם שנות דור לפני עלייתו השנייה התחבט כאמור עגנון הצעיר בין שתי אפשרויות הבחירה - ארץ-ישראל או אירופה - והתחבטות זו מתבטאת בסיפור "עגונות" (1908) בתחומי הזיווגים: במשיכתה של דינה היפהפייה, בתו של ר' אחיעזר הקצין העשיר מירושלים, לאמן הארץ-ישראלי בן-אורי, בעוד שלבו של חתנה ר' יחזקאל, בחיר לבבו של אביה, נתון לפרידלי שהופרדה ממנו ונשארה בארצות הגולה. "פירוד", "קיצוץ", "גירוש שכניה", ויוצא באלה מושגים שמקור נביעתם הוא בעולם הקבל-חסידי החדור אמונה בהשגחה העליונה ובסייעתא דשמיא, סיפקו לעגנון מטפורות כמו-נאיביות לעניינים אקטואליים מורכבים, חילוניים ומודרניים בתכלית, אישיים ובין-אישיים כאחד.

מקץ שנה לעלייתו הראשונה ארצה, נקט הסופר הצעיר צעד נועז ובלתי שגרת: הוא עמד באביב 1909 בתוך הקהל שצבא על המשלחת שנתלוותה אל "המשורר הלאומי" בביקורו הראשון בארץ, ובידו זר פרחים גדול. כדי לעמוד במחירה הגבוה של מחווה זו נאלץ

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

עגנון לוותר באותו יום על מזונותיו. במעמד זה נקשרה שיחה קלה בין הסופר הגדול לעלם הצעיר, שבמהלכה אזר עגנון עוז והציע לביאליק להתלוות אליו במסעו ברחבי הארץ ולשמש לו כעין מזכיר או "נושא כלים".

זמתו של עגנון להתקרב אל ביאליק לא נשארה בגדר אירוע חד-פעמי, אלא המשיכה לתת את פריה גם להבא: גם לאחר שעזב את הארץ לשתים-עשרה שנים, נשא אישה והוליד בת ובן, הוסיף עגנון להתרועע עם ביאליק. הוא אף שכנע את ביאליק בשנת 1922 לעזוב את ברלין (שבה עשה המשורר תקופת-מה בדרכו מברית-המועצות לארץ-ישראל) ולהעתיק את משכנו אל עיר הקיט באד-הומבורג, שבה התגורר עגנון עם משפחתו הקטנה בשכנות למשפחות שוקן ופרסיץ. לפרק זמן זה, שהיה קצר אך אינטנסיבי, ובמהלכו יצאו שני הסופרים יום-יום לטיול ארוך ברגל וניהלו שיחות ממושכות, הייתה לדעתי חשיבות מכרעת בהתפתחותו של עגנון ובעיצוב הקריירה הספרותית שלו.

נחזור אל ביקורו הראשון של ביאליק בארץ-ישראל באביב של שנת 1909, היא השנה שבה הוקמה העיר העברית הראשונה לצד יפו הערבית. בשולי עיר הנמל העתיקה נבנו שכונות יהודיות כדוגמת "נווה צדק" ו"נווה שלום", ובשנות מפנה המאה כבר התבסס בה היישוב היהודי והוקמו בה הגימנסיה העברית של יפו וסניפו הראשון של בנק אנגלו-פלשתינה. עגנון התגורר בשכונת "נווה צדק", ושימש מזכירו של שמחה בן-ציון, ידידו ושותפו לשעבר של ביאליק באותן שנים שבהן ישבו שניהם באודסה. ממלון "בֶּלָה ויסטה" שביפו, שאליו הגיע המשורר עם בואו ארצה, יצא ביאליק ביחד עם ידידו הוותיק יהושע חנא רבניצקי למסע בן חמישים יום, שבו תרו את הארץ לאורכה ולרוחבה וסיירו בעֶרְיָה,

בכפריה ובמושבותיה. אל שני הסופרים התלווה עגנון הצעיר. במסיבת הפקדה שנערכה לכבוד ביאליק ביפו לפני שובו לאודסה קרא המשורר לפני הקהל קטע מתוך סיפור חדש פרי-עטו - "מאחורי הגדר" - שעדיין לא ראה אור ואיש לא ידע מה צפון בו. מזיכרונותיהם ומאיגרותיהם של בני הדור עולה כי היישוב הדל אך הגא של ימי העלייה השנייה נשא עיניו בתחינה נרגשת ש"מיתרי כינורו" של המשורר יפיקו שירי מולדת, אשר יבטאו נאמנה את ההווה החדשה שהתחילה להתרקם בארץ-ישראל הישנה-חדשה. תחת זאת שמעו הנאספים מפיו סיפור חדש על הווה "גלותית" ישנה-נושנה, שבמרכזו קורותיו של נער יהודי מפרוור של עיירה אוקראינית, בן יחיד להוריו, שנמשך לרועת החזירים האסופית המתגוררת בבית "זודתה" שמאחורי גדר בית הוריו, סיפור שסופו כרוך במעשה עולה ואיולת שאחריה מי ישורנה.

לקהל שציפה לבואו של ביאליק ארצה כלביאת המשיח והצטופף לשמוע את דבריו גרם ביקור זה רק רוגז ואכזבה. איש לא הבין מדוע לא קשר המשורר כתרים למפעל הציוני שהלך וקרם עור וגידים בזכות עמלם ההרואי של החלוצים. איש לא הבין מדוע מצא ביאליק לנכון לקרוא לפני המסובים סיפור "גלותי" שגיבורו הוא צעיר שנכנע ליצריו ומרד בהוריו ובמוריו. האם איבד המשורר את הקשר ללבם של אחיו "הרחוקים הקרובים" שעליהם שר את שירו הראשון "אל הציפור"? האם איבד את הקשב למשאלותיהם של אותם חלוצים "העובדים בתי אמי", שאותם בירך בסוף שירו "בשדה"?

את התשובה על שאלות אלה ניתן כמדומה למצוא בין שיטי המכתבים ששיגר ביאליק לרעייתו מאניה אשתו שלא הצטרפה אליו למסע ונשארה בביתם שבאודסה. במכתב שנשלח בערב פסח תרס"ט כתב לה המשורר כי אחרי הביקור בפתח-תקווה עתיד הוא לנסוע למושבה רחובות שבה ייערך מרוץ סוסים (איגרות ביאליק, ב, עמ' ז); וביום כ"ד בניסן תרס"ט תיאר את האירועים במושבה ראשון-לציון ובהם ריקודים וקפיצה מעל למדורה (שם, עמ' צב). לאחר ביקור בעין-גנים תיאר את צעירי המושבה, והעיר שה"רוכבים טובים

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

ויודעים לירות". אל זכרון יעקב הגיע בלוויית "מניין" צעירים "בעלי לב חם, שרכבו על על סוסים מורתחים וירו ושרו שירים" (שם, עמ' צו). בקצרה, צעירי הארץ, ובמיוחד אנשי הארגונים "בר גיורא" (1907 - 1909) ו"השומר" (1909 - 1920), הצטיינו בירי ברובים וברכיבה על סוסים, כמו גיבור סיפורו של ביאליק "מאחורי הגדר", המתואר בסוף הסיפור כצעיר יהודי יפה-תואר היודע לרכוב על סוס כמו "קוזק בן חיל" ומצליח להפעים ברכיבתו המרשימה את לִפְן של כל בנות השכונה.

אך האם לנער הזה התפללנו? ביאליק פנה כאן במשתמע הן לצעיר היהודי שעדיין חיפש את עתידו בארצות הגולה, הן לזה שעלה ארצה ועבד את אדמת המולדת. לשניהם רמז שבכדי לערוך שינוי יסודי שיהפכהו ל"יהודי חדש" אין די בסוס מהיר, בבלורית מרשימה ובאש הנועה. מרד נעורים מהיר ונמהר כמו זה של נח, נאמר כאן בין השורות (ברוח תורתו האבולוציונית של אחד-העם), גזור עליו מראש להיכשל כישלון חרוץ, שכן למען השגת השינוי נדרשת פעולה חינוכית ממושכת - "הכשרת לבבות" אטית ויסודית - שאי אפשר להשיגה בן-לילה.

השמרניים שבקרב קוראי השלח נאנחו אולי בהגיעם לסוף הסיפור "מאחורי הגדר" אנחת רווחה על שהנער היהודי ניצל מאחזות ידה של ה"שקצה". אולם חבריו הסופרים, בני חוגו של אחד-העם, נאנחו ללא ספק אנחת אכזבה והפטירו בחשאי: "לא זה הדרך!". בסוף סיפורו רמז ביאליק ש"לאחר רדת המסך" עתיד נח לנהל אותם חיים יהודיים טיפוסיים מן הנוסח הישן שאותם ראה כל ימיו בבית אבא, והרי לא לשים כך מרד בהוריו ובמוריו.

בסיפור התבגרות זה שבמרכזו דיונו מימש כביכול ביאליק את המלצותיו החינוכיות של אחד-העם שטען: "רב לנו להשתעשע כילדים בדברים שאינם במציאות אלא בדמיון בלבד, לקרוא למקל 'סוס' ולרכוב עליו בקול ענות גבורה. נניח לאחרים את המליצות הריקות על דבר ספרות חדשה, עברית ואנושית, מדעית ואמנותית וכו'" (ראו במאמרו של אחד-העם "אחר עשר שנים"). נח שהפך

כביכול בן-לילה ל"יהודי חדש" חוזר בסוף "בתנועת בומרנג" של מאה ושמונים מעלות אל נקודת המוצא הנמוכה שממנה יצא ושאותה ביקש לזנוח. בהגיע שעתו לקטוף את פריו של המרד הנועז, מתגלים קוצר ידו ומורד לבבו, והוא זונח את ה"שקצה" היפה לאנחות. למעשה, הוריו המודאגים מצליחים לתלוש אותו מחיקה של בחירת לבו היפה ולשדך לו את בחירת לבבם: בתו של מוכסן יהודי עשיר שאותה כנראה לא הכיר ולא ראה עד ליום החופה. מעתה ואילך יהיה נח חיי פרנסה טרודים ודאוגים, חיי של "יהודי של כל ימות השנה" - "מהדורה שנייה", או רפליקה, של חיי אביו סוחר העצים, המזיע ללא הרף לאורך הסיפור זיעה ממשית ומטפורית (תוך מימוש הפסוק "בְּנוֹעַת אֶפְיָה תֹאכַל לֶחֶם"; בראשית ג, יט). במונחי חבריו העגלונים עתיד נח להפוך עד מהרה מ"סוס מרוץ" יפה ואצילי ל"סוס עבודה" מוזנח ונרפה.

"מאחורי הגדר" הוא לכאורה סיפור אהבה פשוט, אך למעשה כלולים בין שיטיו הרהורים היסטוריוסופיים מרחיקי לכת ומרחיקי ראות בדבר טיבו של "היהודי החדש" שפָּעַת היכתב סיפור זה היה עדיין עתידו לוט בערפל. כינויו של נח בפי מרינקא הוא "נוי", ולא מחמת הקושי לבטא את החי"ת של השפות השמיות המשולב בשם "נח", שהרי צלילי חי"ת מצויים גם בשפה הרוסית: בעברית רומז השם "נוי" לאהבת האסתטיקה "היוונית", המאפיינת את "הצעירים" הניטשיאניים המתמערבים של שנות מִפְנֵה המאה העשרים שביקשו לחולל "שינוי ערכים" גמור בחייו של עם ישראל. בגרמנית רומז שם זה לשאיפתו של נח להיות "יהודי חדש" (Neu), שונה בתכלית במראהו ובערכיו מהוריו קִשֵי היום, המנהלים את חייהם הקדחתניים, הדאוגים וחסרי החן בין שכונת היהודים לבין השוק ובית המרוח של האיכרים האוקראיניים. כך ליכד ביאליק את תכונותיו של נח המודרני, הממשיך את דרכו של אבי הגזעים, הנמשך כמו בנו יפת אל ערכי האסתטיקה והחידוש (ברוסית הוגים את שמו "נוי").

לפנינו תיאור גורלו של בן הדור החדש, שנשט עול מלכות שמים, ופרץ את כל סייגי הדת, הלאום והגזע. אילו חי נח במציאות קדם-

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

מונחותאיסטית, כמו הגיבור המקראי שאת שמו הוא נושא, היו מעשיו מתקבלים בברכה. נישואים עם נשים זרות היו חלק בלתי נפרד מן המציאות השבטית הקדומה, ומנישואים כאלה נולד אפילו גדול מלכיו של עם ישראל, נעים זמירות ישראל. שמו של נח מרמז על התקופה האילית, שבה עדיין לא נתגבהו מחיצות של דת ושל גזע בין כל הנבראים בצלם. גיבורו של ביאליק מבקש לחיות באותה מציאות בראשיתית-קמאית של ימי התנ"ך, בטרם השתלט "הספר" על "החיים". ואולם החיים האמתיים טופחים על פניו, כי אליבא דביאליק בעת החדשה אין לחלומו של נח כל סיכוי להסתיים ב"סוף טוב", וגם אין בו סיכוי למימוש חלומותיהם האוטופיים של "הצעירים", בני חוגו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, הנישאים מעלה מעלה על כנפי דמיונם. בתקופת בניו של נח המקראי נפרדו הגזעים זה מזה, וגם בניו של נח המודרני - בְּנוֹ שִׁיגְדֵל כִּאֲסוּפֵי מֵאֲחֹרֵי הַגֶּדֶר וּבְנוֹ שִׁיגְדֵל בְּתוֹךְ עֲמוֹ - עֵתִידִים לְהִשְׁתַּיֵּךְ לְבֵת־אֲב עוֹיְנִים וְלֵהִילָחֵם זֶה בְּזֵה לְלֹא תִכְלָה וְלֹא תוֹחֵלֵת.

במעגלים רחבים יותר הסיפור מתאר אותה איבה ההולכת ונמשכת דור אחר דור מימי קדם ועד ימינו בין עם ישראל לבין שונאיו וצורריו: התפלגותם של הגזעים משלושת בני נח, גירוש הגר וישמעאל מבית אברהם, גזלת הבכורה מעֶשָׂו וצליבת ישו באשמת בני עמו. מרינקה, שהתעלסה מאחורי הגדר עם נח, בנו של סוחר עצים יהודי, לובשת בסוף הסיפור את דמותה של מרים שמן האַוּוֹנְגְּלִיוֹנִים, האוחזת בזרועותיה את התינוק - את "בן הנגר", שהביא לאנושות תורה חדשה. מעשה עוול שאירע לפני אלפיים שנה גרר אפוא בעקבותיו שנאה עזה, שְׁמִיִּם רַבִּים לֹא יִכְבוֹהוּ. ואף זאת: אלמלא גירש אברהם את בנו בכורו, ייתכן שגם שנאתם של בני ישמעאל לבני עמנו הייתה שוככת, ואפשר שהם היו מבינים ש"אָב אֶחָד לְכָלֵנוּ" (מלאכי ב, י). הטענה כאילו לא מילא המשורר בביקורו בארץ את רצון שומעיו ולא העניק להם את מבוקשם התבססה אפוא על טעות בהבנת הטקסט הביאליקאי. ביאליק קיווה ככל הנראה שהקהל יבין שדבריו מכוונים כלפי עתידם של החלוצים הצעירים, שאינם שונים שוני רב מזה של

נח, אחיהם שנשאר בגולה. חלוצים אלה עלולים לשכוח שראוי להם שימזגו את הערכים היהודיים שעליהם נתחנכו ב"חדר" וב"ישיבה" עם הצרכים הארץ-ישראליים החדשים שעיקרם גבורת הגוף ועבודת הכפיים. הם עלולים להשליך את כל יחבם על "יהדות השרירים", שטיפחה ערכים "הֶלְנִיסְטִיִּים", ולשכוח את "הספר" ששמר עליהם ועל עמם עד למהפכה הציונית. כוונתו לא הובנה, ובעיתון הצבי מיום 28.5.1909 דיווחה באירוניה עיתונאית בשם "כפרייה" שהסיפור גיבוריו לא עניינו כלל את הקהל ושביאליק קרא מה שקרא כי היה צורך לאסוף כסף למען איזו אגודה העומדת להיווסד ("כן, הכסף מטהר את השרץ בק"ן טעמים"). דבריו של ביאליק כוונו גם לרמוז ליחסים שעל היהודי לכוונן עם שכניו החדשים, בני עם הארץ, וזוהי שאֵלָה אקטואלית שכמעט שלא נדונה בכתביו של בנימין זאב הרצל. מבין אבות הציונות היה זה אחד-העם, אביו הרוחני של ביאליק, שנדרש לה ברצינות בסדרת מאמריו "אמת מארץ ישראל", המשקפים את הגותו המדינית בשאלות היישוב. גם רמז זה לא הובן.

סיפורו של ביאליק "מאחורי הגדר", המעמיד במרכז את הצעיר היהודי של שנות מִפְנֵה המאה העשרים והתוהה על המהפך שהתחולל בשנים אלה בקְהִלַת היהודית במעברה מדור "האבות" לדור "הבנים", השפיע רבות על עגנון. דומה שתהליכי הַגְנָזִים הממושכים של ספרו סיפור פשוט התחילו עוד ב-1909, כאשר שמע עגנון הצעיר מפי ביאליק את סיפורו של נח, נער יהודי שעבר תהליכים מואצים של מודרניזציה וחילון והתרחק כביכול ת"ק פרסה מן הכיעור וההזנחה השוררים בבית אבא.

סיפורו של נער זה אשר הופרד ביד קשה ובזרוע נטויה מאהובתו הועמד תחת החופה עם בְּתוֹ של כפרי עשיה, שנבחרה בעבורו ביזמת אִמוֹ משיקולי מעמד וממון, שימש בסיס לכתיבת ספרו סיפור

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

פשוט. גם ספרו של עגנון מתאר צעיר שאָמו המודאגת מפרידה אותו מאהובתו ודוחפת אותו לחיפה חטופה עם בְּתו של איש כפר יהודי עשיר. בשנת חייו האחרונה של ביאליק פרסם עגנון פרק מתוך הרומן החדש סיפור פשוט תחת הכותרת "בסופה", וכשנה לאחר מות ביאליק פרסם את הרומן במלואו. סיפורו האהוב ביותר של ביאליק מילט לדעתי מתוכו את הניצוץ שהציית את הרעיון ואת הדחף לכתיבת סיפור פשוט שהוא כמדומה הפופולרי והאהוב ביותר מבין הרומנים של עגנון.

ג. ביאליק ודמות "היהודי החדש"

לכאורה לא הניב ביקורו הראשון של ביאליק בארץ-ישראל יצירות כלשהן, ופרט לאיגרות אחדות שכתב לרעייתו לא הותר המסע לארץ כל רישום בכתיבו. תמונה עגומה, אך שגויה, זו היא מן המפורסמות. לימים הוצגה תמונה עגומה ושגויה לא פחות שלפיה לא הצליח ביאליק לכתוב בבית שבָּנָה בתל-אביב אפילו שיר אחד. האומנם נשאר ביאליק בביקורו הראשון בארץ ב-1909 אדיש לגילויי התחייה שנתגלו לנגד עיניו בשעה שמאמצי החלוצים לכיבוש העבודה העברית החלו לקרום עור וגידים? האם לא זע לְפֹו למראה מושבות הַבְּרוֹן והשכונות החדשות בערי הארץ ולנוכח הניסיון הַהֶרֶואי של הקומונה ("הקבוצה") העברית הראשונה, שעלתה באותה שנה על הקרקע? האם לא התפעל ממראה הצעירים הארץ-ישראליים, אנשי "השומר", חובשי הפאפייה ולבושי החולצה הרוסית הרקומה, שרכבו על סוסים בשדות עמק יזרעאל? האם לא התרגש למראה חפירת הבאר והכשרת הקרקע שקדמו להקמת העיר העברית הראשונה, שמגרשיה הוגרלו בחול המועד פסח תרס"ט, בעודו מבקר בארץ? לכאורה, שמץ מכל המראות והאירועים הללו לא נסתנן ליצירתו.

כך חשבו מתעדי התקופה, שמיהרו להביע את אכזבתם מאדישותו של "המשורר הלאומי" למראה ניצני החיים החדשים המתחילים לבצבץ בארץ-ישראל. כך נכתב גם בספרי הזיכרונות של בני הדור, מבלי שמחבריהם יבינו שאפשר לכתוב על תופעות

אקטואליות בעמקות מחשבה וברגש גם אם אין מזכירים אותן בשמן המפורש. ואף זאת: אירוע כה מכונן כמו ביקור ראשון בארץ טיבו שאינו מוליד תגובה פיוטית "על אתר". לא אחת זקוק הסופר לתקופה בת שנה-שנתיים לפחות כדי להפנים את האירוע ולעבדו בתוך הנפש פנימה. בעת הכנת ספרי לנתיבה הנעלם (2000), שחלקו עוסק בפרק הארץ-ישראלי של ביאליק, התברר לי לראשונה שכשנה-שנתיים לאחרי שובו של ביאליק לביתו שבאודסה הוא כתב ב-1911 את שירו הנבואי "ויהי מי האיש", שבו ניסה להעלות בדמיונו את דמותו של הצעיר היהודי החדש שעתידי לצמוח עם המעבר מלימודי קודש לעסקי חולין (על שיר זה ועל המוטיבציה לחיבורו הרחבתי בספרי צפיריים שראה אור בשנת 2013 ובשני מאמרים שקדמו לו). העסיקה אותו השאלה מה תהא דמותו של הצעיר היהודי לאחר שיעזוב את ה"ישיבה" ואת בית המדרש, יעסוק במלאכת-כפיים ויבחר לחזק את שריריו מבלי שיחדד את מוחו.

מתברר שאמיתות שנשתגרו ונקבעו בתודעה כאקסיומה שאינה צריכה ראיה צריכות להיבחן לפעמים מחדש. כאמור, הביקורת טענה שמסעו הראשון של ביאליק לארץ לא הוליד יצירה כלשהי, והנה לפנינו שיר ארוך למדיי ובו תיאור אנליטי מורכב של דמות "היהודי החדש" והתמודדותו עם מורשת הגולה. שיר זה שהתפרסם בכתב-העת השלח כרך כד, חוב' ה (סיוון תרע"א), ממשיך בעצם את הקו שבו פתח ביאליק בסיפוריו הראשונים "אריה בעל גוף" ו"מאחורי הגדר". השיר ההגותי, כמו סיפוריו הראשונים של ביאליק, עוסק במשתמע בשאלה: מה דמות תהיה לו לצעיר היהודי לאחר שעמו ישנה את כל ערכיו ואורחות חייו ויהיה עם "ככל העמים".

לכאורה אין שיר זה מעלה אלא מסכת אישית של הרהורים ותחזיות על אודות אותו צעיר שיעלעל בזמן מן הזמנים בכתביו של המשורר, ויגלה בהם את המדווים והמכאובים שהולידו את יצירתו וטונו את עלילת חייו. לכאורה השיר הוא צוואתו של משורר-נביא, המביע את תקוותו ואת אמונתו כי גם בעתיד הסמוי מן העין יבקיע סבלו דרך אל לבותיהם של אותם קוראים, שהתנתקו מסבל הירושה

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

של עמם הדל. לכאורה לפנינו שיר-משאלה אישי של משורר ששיריו, אשר נחצבו מלבבו ונוצרו תחת פטיש צרותיו הגדולות, ככתוב בשיר "לא זכיתי באור מן ההפקר", לא יישכחו ולא יירמסו.

אולם, כרגיל בשירת ביאליק ה"אני" האישי והלאומי פתוחים ומשולבים זה בזה עד לבלי הפך. אין זו רק נבואתו של המשורר, אלא צוואתו הקולקטיבית של עם שלם, ששיכת חייו רצופה מכאובים ועלבונות, ועתה הוא משנה את פניו עד לבלי הכר, בתהליכי מטמורפוזה מהירים, המבקשים למחות באחת את שרידיה של הגולה ואת מעוותיה. לפנינו משאלה שפרק הגלות בהיסטוריה הלאומית לא יימחה מספר החיים, ולא יהיה ללעג ולבוז בעיני "היהודים החדשים", בניו של הדור הצעיר, שאינם מסתפקים בחיי רוח ומחפשים ערכים חדשים ברוח האינדאליים החדשים: "ובאך יקום דור / ברזל-כבלי יוסר מנו, / עין-בעין יראה אור [...] תי-רוח לו אין די" (ראו שירו של שאול טשרניחובסקי "אני מאמין").

בניגוד למצופה, ביאליק לא שר כאן שיר הלל לתמורה המדהימה מזקנה לצעירות המתחוללת בחיי העם, ולא העלה את "היהודי החדש" על פן גבוה. כל דבריו נוסחו במתינות זהירה, אגב הצבת תנאי על גבי תנאי: "ויהי מי האישי... ואם... ואם... והיה פי... וכי... וכי...". המסקנה המהוססת העולה מן השיר תלויה בתנאים רבים, ורק אם יתמלאו תנאים אלה במלואם, תלך ותתגבש דמותו של "יהודי חדש", בן חורין וישר קומה, שחיייו יהיו יפים שבעתיים מחיייו של היהודי הגלותי.

אליבא דביאליק, "יהודי חדש" זה, חרף רתיעתו ממה שיתגלה לנגד עיניו ב"ספר חייו" של עמו השב, לא יבזז לגורל היהודי ויגלה כלפיו חמלה ואמפתיה. ביאליק הביע כאן את תקוותו שהעם בגלגולו הארץ-ישראלי החדש לא יתנתק לגמרי מן הספרים שהיו לחם חוקו באלפיים שנות גולה. הוא קיווה שהיהודי החדש ידע למזג את הגבורה ואת כוח השרירים הנדרשים במולדת עם כוח החשיבה והניתוח שהיה עליו להעלות ארצה מן "החדר" ו"הישיבה" שבגולה.

בשיר "ויהי מי האישי" מופיעה דמותו היהירה של "היהודי החדש" עם "ניצוץ הבז" הניטשיאני בעיניו, ניצוץ קל הניצת לרצע

קל בעיניו ועד מהרה דועך וכֶּבֶה (והִשׁוּוּ לתיאור האריה הניטשיאני בפואמה הביאליקאית "מְתִי מְדַבֵּר"). ביאליק ניבא אפוא את היהירות שתפתח בקרב ילידי הארץ והניכיה כלפי ההוויה הגלותית העקמומית והמעוותת, אך גם ידע היטב כי בחלוף הזמן ילמד "היהודי החדש" לשלֵב בהתנהגותו גאווה וענווה.

סימני הֶפְכָּר הגלותיים יהיו אמנם לבוז, מנבא כאן המשורר, והצעיר הארץ-ישראלי יניס את עיניו הצדה מהם, "אֶל פֶּתַח אֶהְלוּ". שם בפתח האוהל הלאומי, אוהלו השח של החלוץ הארץ-ישראלי שהוא גם "אוהל שֵׁם" של חברו שנשאר עדיין בבית-המדרש שבגולה, תעמוד הנפש הגלותית הדווייה בכל נגיעה, ותעיד על עצמה כאישה זנוחה: "רְאֵה, הַנְּנִי לְפָנֶיךָ. רְאֵה מָה הָיוּ חַיֵּי וְטִיבָם / וְכַחֲזִי מָה, וּמָה אֲמוֹנָתִי וּמְרִי". ברגע התודעות זה יבליח ניצוץ של הבנה אצל בני הדור הצעיר - אנשי "דור בארץ" כניסוחו של טשרניחובסקי בשירו "אני מאמין" - והם יגלו להוותם את גלגוליו האיזמים והנוראים של הגורל היהודי. ברגע זה אף יכבה ניצוץ הבוז שניצת בעיניהם, ויהפוך לדמעת סתרים של רחמים (ככפל משמעה של מילה זו: אהבה וחמלה).

בסוף אותה שנה (אוקטובר-נובמבר 1911) פרסם עגנון בארבעה המשכים את הסיפור "תשרי", תקדימו של הסיפור "גבעת החול", שבו תיאר בפעם הראשונה אותם צעירים וצעירות בני גילו שנטו את אוהליהם בארץ-ישראל של ימי העלייה השנייה והתרחקו ת"ק על ת"ק פרסה מן ההוויי של בית-המדרש הישן. כאן תיאר גם את ביקורו הראשון של ביאליק בארץ. במרכזו של סיפור זה ניצבת דמותו של הסופר הצעיר חֲמַדָּת, שצעירה ארץ-ישראלית נועזת יוזמת קשר רומנטי-ארוטי אִתּוֹ. שמה של הצעירה, יעל, מרמז שהגבר הצעיר והפסיבי, כמו המצביא המקראי ברק, זקוק לאישה שתזום את

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

המהלכים ותוביל אותו בעקבותיה. תיאורו של ביאליק דרך עיני יעל הוא גולת הכותרת של הסיפורים "תשרי" ו"גבעת החול", אך כפי שנראה בהמשך, תיאור זה נמחק מן הרומן תמול שלישום, שתיאר את התקופה ואת גיבוריה.

יעל הצעירה והנאה שמוטיבים אחדים קושרים אותה לגיבורת הרומן העגנוני שירה (תכונותיה הגבריות, אופייה הדמוני, ידה הפקה המרמזת על מחלת הצרעת, דירתה חסרת הנוי ועוד) דומה בהבטים אחרים גם לבלומה, גיבורת הרומן סיפור פשוט: כמו בלומה גם יעל היא בתו של אב שהתרושש ומת בטרם עת, וגם ממנה מצפה הגבר החושק בה שתעשה את הצעד הראשון. תמדת, כמו הירשל, מחכה שאשת חלומותיו תזוּם את הקרבה ביניהם, וכשהוא מְעֵז סוף סוף לאחוז בידה והיא אינה נענית (עמ' שעט), אין הוא מנסה את מזלו שנית. תיאורו של הגבר הצעיר תמדת, גיבור "גבעת החול" כמי ש"נגר אחריה [אחרי יעל - ז"ש] ידיו מרושלות ופיו בלום" (עמ' שעח) הוא רמז מקדם ליחסי הירשל ובלומה, גיבורי הרומן סיפור פשוט. הסיפור "תשרי", וביתר שאת הסיפור "גבעת החול" שגולד ממנו, נושא את חותמו של ביאליק ו"מתכתב" עם יצירותיו הנודעות. לא זו בלבד שדמותו החוץ-ספרותית של ביאליק "מכפבת" כאן בין הנפשות הפועלות, אלא ששימושי הלשון של סיפורים אלה עומדים אף הם בסימן השפעת ביאליק ולשונו. כך, למשל, תיאורו של הזוג שושנה ומושלם הנישאים בחופה חטופה: כזכור לאה גיבורת הדיבוק (מחזהו של אנ-סקי שבתרגומו של ביאליק) עומדת להיכנס לחופה ומתה מיתה חטופה, ומרינקא, גיבורת "מאחורי הגדר", מנשקת את מגפו של הדוד סירפים נשיקה חטופה, ואהוב לָפָה נח נכנס לחופה חטופה עם בחירת לבבם של הוריו. תיאור העֲלָה הַיָּבֵשׁ ש"רוח נשאה אותו" (עמ' שפח) רומז לשירי הבדידות של ביאליק "לבדי" ("פְּלֵם נְשָׂא הָרוּחַ") ו"צנח לו זולל". המְלָחִים שבנמל מתוארים כשהם "מהלכים קוממיות, כל חזה בולט כמו לאמץ בנות הארץ אל לבם בחֻזָּקָה ועיניהם הרעבות תארוּבְנָה אחרי כל אישה" (עמ' שעג), מתוך "התכתבות" עם שירי החשק של ביאליק "העיניים הרעבות" ו"הלילה ארבותי" (האחרון

התפרסם בשנה שבה פרסם עגנון את סיפורו "תשרי", תקדימו של "גבעת החול".

באשר למילה "קוממיות" המשולבת במובאה שלעיל והמופיעה שוב בתיאורה של יעל שלקראת סוף הסיפור (עמ' שפח): מדובר במילה מקראית יחידאית בעלת הוראה חיובית, המציינת במקורה המקראי את הליכתם הבוטחת של בני ישראל בעת שיצאו ממצרים וזקפו את קומתם ("אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים מהיית להם עבדים ואשבר מטת עלכם ואולך אתכם קוממיות"; ויקרא כו, יג). ואולם, אצל ביאליק עברה מילה זו תהליכים של פחות והסתאבות, ובמקומות אחדים במרחבי יצירתו מבטאת המילה "קוממיות" יהירות המזדקרת ללא כל בושח וללא סובלימציה. המילה "קוממיות" נקשרה אצל ביאליק לא עם בני ישראל אלא עם מצבם השלילי והבוטח של הגויים, בני "גזע האדונים". לא ייפלא אפוא שבסיפור "מאחורי הגדר" מתואר הכלב שקוריפין, הגדול בכלבי השכונה, שעל-שמו קרויה "הערלית" המרשעת, כלב שלבו רע תמיד כברדלס העומד לדרוס בני אדם, כשהוא מכרפר לפני נח "קוממיות" ("מאחורי הגדר", פרק ו; ובמקומות רבים נוספים). ממילה חיובית המתארת את השינוי של בני ישראל בהפכם מגזע עבדים לעם זקוף קומה הפכה מילה זו ביצירת ביאליק, ובעקבותיה גם ביצירת עגנון, למילה המבטאת התנהגות אדנותית, שחצנית ויהירה, שאינה יאה לבני ישראל. כל נשכח: השם יעל במקורו המקראי הוא שמה של אישה זרה משבט הקיני, צאצאי קין, ולא שמה של "בת ישראל כשרה". באמצעות שמה ה"זר" של הצעירה הארץ-ישראלית, שם שהתחיל להתאזרח ביישוב בימי העליות הראשונות, אפיין עגנון את בת-זוגו של "היהודי החדש", הנוהגת בעולים החדשים מן הגולה כבוז, ביהירות ובהתנשאות.

גיבוריהם הצעירים של סיפורו הארץ-ישראלי של עגנון "גבעת החול"

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

ושל תקדימו "תשרי" אינם חלוצים סוללי כבישים ומייבשי ביצות העובדים את אדמת המולדת. הגיבור הראשי חֶמְדָּת, שדמותו מזוהה פחות או יותר עם דמותו של עגנון הצעיר, הוא סופר וידי עדינות כידיים של עלמה (עמ' שסג). פזמוני הוא משורר הרצה לעזוב את הארץ כדי לקנות השכלה אקדמית, וליתר דיוק: ללמוד זואולוגיה באוניברסיטה אירופית. דרבן אף הוא משורה, ושמאי הוא תלמיד בקולג' האמריקני בבירות, ואביו האמיד משלם את שכר הלימוד שלו. אין מדובר ב"יהודים חדשים", זקופי קומה וגו, אלא בגלגול חילוני של האינטלקטואל היהודי התלוש, שכבר עזב את לימודי הגמרא ואיבד את חדות מחשבתם של תלמידי-חכמים, אך עדיין לא מימש את שאיפתו לרכוש השכלה סדורה במוסד אקדמי ראוי לשמו.

יעל, שאביה מת בטרם עת, חיה ביפו חיי עוני ומחסור, ולעתים קרובות היא סובלת חרפת רעב. יהירותה גורמת לכך שהיא מתביישת בעוניָה ואינה מוכנה להודות בו (כשחֶמְדָּת מציע לה לאכול אֶתו פת על שולחנו, היא מסרבת ומוכנה להסתפק בכוס מים). על רקע הדלות הכלכלית והרוחנית של צעירי היישוב בולט תיאורו של ביאליק דרך עיניה של יעל חיות, צעירה שגדלה פרא, ללא הורים ומורים, על גבעת החול שעל שפת הים של יפו ותל-אביב. צעירה זו, המתוארת כאמור תכופות במונחים חייתיים, מעריצה את "המשורר הלאומי" שהגיע לראות את ניצני ההוויה הארץ-ישראלית, אך מדברת עליו ועל הספרות כולה בידענות-חושפת-בורות.

ברי גם עגנון, כמו ביאליק, חשש מן המטען הרוחני הדל של הצעיר הארץ-ישראלי שהתנתק במפנה המאה העשרים מן המסורת היהודית ומקנייני התרבות של עמו. הסיפור "תשרי", וכמוהו הסיפור "גבעת החול" שצמח ממנו, מתאר את הצעירים היהודים בדור של "על פרשת דרכים" כששאלת "לאן?" תלויה על שפתייהם. אין להם מנהיג שיכוון את צעדיהם וייתן בידם מצפן. בואו של "המשורר הלאומי" מפיה בהם תקווה שסוף סוף יגיעו לארץ מנהיגיו של העם בתחומי הפוליטיקה והתרבות, אך תקווה זו אינה מתממשת כי כל מנהיג שמבקר בארץ חוזר עד מהרה אל ביתו הנוח שבאחת מתפוצות הגולה.

מעניין להיווכח שביקורו של ביאליק בארץ, שהיה האירוע התרבותי החשוב ביותר במסכת חייהם הדלה של חלוצי העלייה השנייה, אינו כלול ברומן הפנורמי תמול שלשום שנכתב ויצא לאור בשנת 1945, במלאת ארבעים שנה לכינונה של העלייה השנייה. ברומן זה נכללו סיפורים מוקדמים על תקופה זו שראו אור במרוצת השנים, כגון "בארה של מרים" (1909), ויש בו גם דמויות היסטוריות אחדות הנזכרות בשמן המפורש, כגון דמויותיהם של יוסף חיים ברנר ואהרן דוד גורדון, אך ביקורו של ביאליק כלל לא נזכר בו. למרבה האירוניה, המשורר פזמוני (בן דמותו של המשורר דוד שמעוני כפי שהעיד עגנון עצמו במכתב לאסתרליין אשתו מ-1924) הנזכר תריסר פעמים לפחות בסיפור "גבעת החול" וכן בגלגולו המוקדם "תשרי", סיפורים המתארים את ביקורו של ביאליק בארץ, נזכר גם ברומן תמול שלשום, פעמיים לכל הפחות (עמ' 111, 155). לעומת זאת, במעבר מן הסיפורים הקצרים שנכתבו על רקע שנת 1909 - שנת ייסודה של העיר תל-אביב - אל הרומן רחב היריעה תמול שלשום נשמט פרט אחד "זעיר" הבולט בהעדרו: אותו ביקור שהסעיר את היישוב היהודי הקטן שהתלקט בארץ-ישראל העות'מאנית. ביחד אֶתו נמחקו גם כל הזיכרונות האישיים של עגנון הצעיר שנכרכו בביקור היסטורי זה והיו כלא היו.

ד. ביאליק ועגנון עולים ארצה

אולם הרומן תמול שלשום ראה אור עשור שנים ויותר לאחר מות ביאליק כשישב עגנון בביתו שבירושלים וילדיו כבר גדלו ועמדו ברשות עצמם. בשנות העשרים המוקדמות עדיין ישב עגנון עם רעייתו ושני ילדיו הפעוטים בביתו הנאה שבבאד הומבורג המרוחקת מברלין, ועודד כאמור את ביאליק להתנתק מן המרכז העברי בברלין (שבו עשה המשורר כשנתיים במעמד של "אורח נטה ללון"), ולעבור לגור בשכונתו בעיר הקיט השלווה ועטורת הירק. ביאליק, שתקופת ברלין השביעה אותו מרורים, נענה לעגנון שהפציר במשורר במילים "בוא בְּרוּךְ ה' / כָּל בְּיַתִּי לְפָנֶיךָ", מילים

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

המאזכרות את שירו הידוע "ביום קיץ יום חום", שבֹּרַחַץ מְזַמֵּן את רעהו, בְּרוּךְ ה', לחסות בצל קורתו (ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1909 - 1970, תל-אביב וירושלים 2002, עמ' 35 - 36). ביאליק ישב בקרבת עגנון כשנה וחצי, עד שחילופי העתים דחקו בו לארוז את המזוודות ולעלות ארצה.

ימי באד הומבורג אכן הצדיקו את המימרה "משנה מקום - משנה מזל". מעיין היצירה הביאליקאי שנעצר בשל פגעי הזמן חידש את נביעתו, והמשורר כתב הרבה ובהתמדה. את מיטב כוחו השקיע אז בענף ספרות-הילדים - בחיבור שירים ובעיבוד אגדות - וזאת כדי לסייע להוצאת הספרים "דכיר" להשתקם בטרם תועבר ארצה ותוקם מחדש בתל-אביב. ענף ספרות-הילדים נחשב לענף רווחי, וביאליק נהג לומר שאדם מישראל מהסס כשעליו לקנות ספר לעצמו, אך כאשר מציעים לו ספר בעבור ילדו הוא פותח את ארנקו בחפץ לב וללא דיחוי. פירוק השותפות עם תום זיידמן-פרויד דחה את הופעת ספר שיריו של ביאליק לילדים, ורק בשנת 1933, בערוב יומו, הוציא ביאליק את הספר שירים ופזמונות לילדים בארץ-ישראל בלוויית ציוריו הכמו-נאיביים של נחום גוטמן, בנו של שמחה בן-ציון גוטמן, ידידו ושותפו של המשורר. תכניתו להוציא ספר שירים לילדים נתעכבה אפוא עשור תמים בשל טלטולי הנודדים ומוראות החיים. את ישיבת העראי שלו בברלין ואחר-כך בבאד הומבורג דימה ביאליק לישיבה בסופה. הסוכה הריהי משפן ארעי שנועד לשמש את יושביו לפֶרַק זמן קצר בן ימים אחדים, בדומה לאותן סוכות קדומות שבהן גרו בני ישראל בתקופת נדודיהם במדבר, בדרכם מגלות לגאולה. ואכן, בין שירי הילדים שאסף ביאליק בתקופה זו כדי להוציאם לאור היו שירים אחדים על חג הסוכות, על הסתיו וראשית החורף, המכניסים ללב תוגה ועצב. שניים מהם ("בנכר", "עבים חושרים") נשלחו ב-1925, זמן מה לאחר עלייתו של ביאליק ארצה, לכתב-העת הניו-יורקי עדן (שיצא בין השנים תרפ"ד-תרפ"ו ביזמת בת-שבע גרבלסקי), אך הם לא נכתבו ככל הנראה בארץ. מכל מקום, טיוטת השיר "בנכר" נושאת תאריך מוקדם בהרבה, המשקף

את תקופת הנדודים, הנכר והניכור, של המשורר ושל חבריו הסופרים לאחר התמוטטות המרכז העברי באודסה.

שני שירי הסוכה האלה וכן שירי הילדים נוספים של ביאליק, כמו "חיבוט עֶרְבָה" ו"קינה על האתרוג והלולב", רומזים שהסוכה ימיה קצרים, ובסוף החג נשארים ארבעת המינים חסרי ערך, כחפץ מיותר ומיותר. הגולה מחייבת את היהודי לדור כל פעם ב"סופה" אחרת, מאין לו משפן קבע שבו יוכל לחיות בשלום ובשלווה. השיר אינו נטול יסודות של וידוי אישי: לאתרוג וללולב, השרויים בדרך נדודיהם (ועל כן הם לנים בסוכה, ולא במעון של קבע), אין פרי בטן. העגמומיות השורה על השיר אינה תלויה רק בימות הסגריר הקרבים אלא גם בתחושת העקרות והערירות - בידיעה המפוכחת כי בחלוף החג יתפוגג ריחה של הסוכה, יתפורר הקשר שאיחד את האתרוג והלולב לאגודה אחת, והם ייוותרו בשממנום, כאבן שאין לה הופכין. לפנינו בני זוג שטעמם פג וריחם נמר, זה בעיני זה ושניהם בעיני הסוכבים אותם. במעגל הרחב, הלאומי, נרמזת בשיר בעיית הפליטים הקשה של יהודי מזרח אירופה, שהולידה טרגדיות הכרוכות בעקירה, בהגירה ובניסיון הנואש להכות שורש במולדת חדשה. במלחמת העולם הראשונה חרְבָה כידוע העיירה היהודית, רבים נעקרו מבתיהם, איבדו את רכושם ונקלעו למצבים של דיסאוריינטציה, אטומיזציה וניכור.

שבועות אחדים לאחר מות ביאליק פרסם עגנון בעיתון את סיפורו "בסוכה" (דב, יום א, י"ד בתשרי תרצ"ה; 23.9.1934, במדור "מוסף לשבתות ולמועדים") שהוצג בתורת פרק מספר חדש שנכנס לדפוס בהוצאת שוקן. היה זה חלק מפרק 17 של הרומן סיפור פשוט. בכל שמחת תורה היו מעגלים של ריקודים בחצר בית ביאליק וברחבה שלידי, אך בשנות השלושים התרחק עגנון מביאליק והשתדל שלא לבקר בביתו של המשורר. בכותרת "בסופה" טמון היה כמדומה רמז

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

אישי לאותה תקופה שבה גרו השניים בשכנות טובה בבאד המבורג. גם סיפורו של עגנון רומז שסוכם היפה של משפחת צימליך איננה אלא סוכה, וכי כל הווייתם השלווה והבוטחת נתונה בסכנה (ואכן אבי המשפחה מהרהר לא אחת בדאגה שמא יתהפך הגלגל והגורל הטוב שנפל בחיקו ישתבש וישתנה לרעה).

כאמור, סיפורו של עגנון "בסוכה" אינו אלא פרק מתוך סיפור פשוט, שנכתב בעקבות סיפורו של ביאליק "מאחורי הגדר". היה זה *tour de force* של הסופר הצעיר שעדיין נתון היה תחת השפעת ביאליק, אך גם ניסה והצליח להפליג ממנה אל מחוזות אחרים, להרחיב את היריעה ולהעשירה בפרטי מציאות חדשים שהפרוזה של ביאליק לא הגיעה אליהם.

שתי היצירות, המתרחשות על רקע העשור הראשון של המאה העשרים, מתארות את הלבטים שטלטלו את לבם של רוב צעירי הדור: היכן יחיו ועם מי ראוי שיקשרו את עתידם. האם עליהם לדבוק בכל מחיר בארץ-ישראל המדברית והקשה, או ליהנות ממה שיכולה להציע להם תרבות המערב. האם עליהם לשאת אישה שלבם מתאוה לה ונוהה אחריה, או שמא כדאי להם שיבחרו בנישואי נוחות שיבטיחו את עתידם הכלכלי. שתי היצירות מתארות את ההתמודדות של צעירים אלה עם שאלת היחסים בין המינים, שאלה מושכת ומפחידה כאחת שלא העסיקה כלל את אבותיהם שנישאו בנישואי שידוך, ולא בנישואי אהבה.

כאן וכאן לפנינו אִם ש"עיני רנטגן" לה, והיא רואה ומבינה גם את מה שניסה בנה להסתיר מעיניה. גם אִמו של נח וגם אִמו של הירשל יודעות שהאישה שאליה נמשך בנן היחיד משיכה פיזית ונפשית היא צעירה שאינה כערכו. שתיהן מנסות להחיש רפואה למכה ולהשיא את "הבן היחיד" שלהן (במרכאות ובלעדיהן) בחיפזון עם אישה עשירה, בשידוך ובקידושין, כדת משה וישראל. התערבות המוח בעניינים שהלב מופקד עליהם זורעת מהומה בלבם של שני הצעירים. חייהם זורמים כביכול על מי מנוחות, אך המנוחה והנחת מהם והלאה.

ה. מקורות ההשראה וההשפעה של סיפור פשוט

הרומן הקצר סיפור פשוט ינק בוודאי ממקורות השראה והשפעה רבים - עבריים ונכריים. כך, למשל, אפשר להשוות את תיאורי הארוחות בספרו של תומס מאן בית בודנברוק לתיאורי הארוחות בסיפור פשוט, וכן את תיאור חלוק הבית של טוני ואת תיאור כתונת הלילה של מינה ושל חברתה סופיה גילדנהורן. הדיאלוג בפרק 28, שבו מפיקה צירל תועלת משתיקתה ומדברנותם של מחותניה, מעוצבת ברוח השיחה שבפתח הרומן בית בודנברוק, שבה גרינליך הסוחר מפיק תועלת משתיקתו, וזוכה בטוני ובנדוניה גבוהה מן הצפוי.

כאן נפנה את הזרקור רק כלפי מקור אחד ממקורות ההשפעה וההשראה שניתן לאתר בספרו של עגנון: יצירת ביאליק (וליתר דיוק סיפורו הנודע של ביאליק "מאחורי הגדר" ושירו הנודע "שירת"). כפי שנראה להלן, שתי יצירות אלה קבעו לא במעט את מהלכו של סיפור פשוט, והכתיבו את עיצובו ואת מבנהו. כאשר משפחות החתן והכלה - משפחות הורביץ וצימליך - נפגשות לאחר שפשטה השמועה שהירשל לקה בנפשו, מתרעמת ברטה צימליך בטרוניה ראוותנית של מתעשרת חדשה, המכירה בערך עצמה ובערך ממונה, וקובלת לפני המחוננת צירל: "כלום בתי שלי נולדה אחורי הגדר חס ושלום". ברי, מינה איננה מרינקה, רועת החזירים האסופית שנולדה מאחורי הגדר מסיפורו של ביאליק. מינה היא בת יחידה להורים עשירים, שהתחנכה ב"פנסיון" ברוח התרבות הגרמנית, ועל-כן היא מושכת את בעלה הצעיר אל העולם המתבולל-למחצה של סופיה גילדנהורן וחברותיה (לאחר נישואיו עם מינה, המושכת אותו אל עולם המינות, הופך הירשל ל"היינריך"). אף הוא, כזוכה, בן יחיד להורים עשירים, הרוצים לראות את בנם משודך לאישה כערכו. בשני הסיפורים לפנינו אפוא "בן-מלך" יהודי, בן יחיד להוריו, שהגיע לפרקו, והוא מתאהב בנערה "אסורה", קרובה-רחוקה, למגינת לב הוריו המבקשים לחתנו עם כלה כלככם.

אכן, עגנון "סובב את הבורג" עוד ועוד וסיבך את הקונפליקט פי כמה, שכן הפער בין הירשל לאהובת לבו בלומה איננו גדול ובלתי

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

ניתן לגישור כמעט כבסיפורו של ביאליק (שבו מרינקה היפה היא אסופית, ממזרת, גויה ורועת חזירים). בשני הסיפורים מציבה החברה הממוסדת מכשולים ומשוכות בדרכם של האוהבים "הטבעיים", ומאלצת את הצעיר היהודי לקשור את גורלו עם אישה עשירה, המשודכת לו מבלי שִפִּירְנָה, תוך זניחת אהבתו דלת האמצעים שלבו נוהה אחריה. את נח והירשל כמעט שהיו ליהודים חדשים, ההולכים אחר צו לבכם (נישואי אהבה הם מוסד חדש בחייו של אדם מישראל במפנה המאה העשרים), מסיג הגורל לאחור, כי הוריהם מאלצים אותם לציית לכלליה הקבועים והקפואים של החברה היהודית בדורות עברו - חברה המשדכת כסף לכסף, ייחוס לייחוס. הזיקה בין שתי היצירות ניפרת אפילו ביחידות המיקרו-טקסטואליות, במיוחד בתיאורי הסוואר (עמ' קכא), הכלבים והרָבב. כדאי, למשל, להתבונן בתיאורו של נח בפרק י' של "מאחורי הגדר" המנסה לאחוז בתפוחים (ובמשתמע באיכריה המוצנעים של אהובתו) השלוחים אל חלונו מענפי העץ שבחצר הסמוכה:

האילן הושיט לו בראש שרביט אחד, קרוב ביותר, שני תפוחים אדומים ובשלים, כמי שאומר: טול, שלך הם. [...] פשט נח ידו, שרפבה - ולא הגיעה. עוד כאצבע, עוד כאצבע - היד לא הגיעה.

ולהשוותו לתיאורו של הירשל המנסה לגעת בבלומה:

כמה קרוב הוא לה וכמה רחוקה היא ממנו. [...] אינו צריך אלא לפשוט ידו [...] פשט את ידו וביקש ליטול את ידה [...] לא הספיק לעשות כן [...] כל חללו של החדר ספוג ריחה, כתפוח שנפל מן העץ וריחו נודף (עמ' פב).

וכשנאמר בסיפור פשוט ש"נשמע ריח העץ החדש" (עמ' קנח) ניתן לשמוע מן הדברים הד לתיאור הטבע הביאליקאי "הַשׁוֹמֵעַ אֶת רִיחַ שְׂרָבִיטִים חֲדָשִׁים וְיִרְקִים" (בשירו "גבעולי אשתקד"). צירוף מילים

זה הנשמע כסינסטזה מודרנית בעלת יופי פיוטי חד-פעמי מבוסס למעשה על צירוף שגור בידיש שאינו ייחודי או פיוטי כל עיקר ("הערן אַ ריח" - "לשמוע ריח"). ביאליק הוא שנתן כנראה לעגנון את ה"הֶתֶר" לשלב את תרגום השאילה מן היידיש בסיפור עברי. שימוש של ביאליק ביידישיזם נתן כנראה לעגנון גם את ה"הֶתֶר" לשלב בסיפורו "בסוכה" (פרק 17 של סיפור פשוט) את הצירוף "הסוכה הריחה", אך אברהם אברונין והפילולוגים תבעו ממנו לשנות ולכתוב "הסוכה העלתה ריח טוב" (עמ' קסא). מפרק זה עולה שריח הסיכה - ריחו המלאכותי של הבושם - של מינה דוחה את הירושל, אך ריחו הטבעי של סכך הסופה משובב את נפשו. לא ירחק היום, והירושל יעזוב את ביתו ואת העיר על סדריהם הבורגניים ויתפרע ביעה, בחיק הטבע הפראי, במקום שבו יכול אדם לתת פורקן ליצריו. לא ירחק היום וסוכת הסתיו הנאה של גדליהו צימליך תתפרק ומעל קורותיה הפרוקות ירצצו עבי חורף שחורים מאופק לאופק.

הכותרת הביאליקאית "מאחורי הגדר" הן מבוססת על רעיון תלמודי בדבר התעוררות היצר: "אמר רבי אלעאי הזקן: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו, ילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורים ויתכסה שחורים ויעשה כמו שלבו חפץ, ואל יחלל שם שמים בפרהסיא" (קידושין מ ע"א). על כך הוסיפו חכמים והביאו את סיפורו של "אדם אחד שנתן עיניו באשה אחת והעלה לבו טינא ובאו ושאלו לרופאים ואמרו אין לו תקנה עד שתִּפְעַל אמרו חכמים ימות ואל תִּפְעַל לו תעמוד לפניו ערומה ימות ואל תעמוד לפניו ערומה תספר עמו מאחורי הגדר ימות ולא תספר עמו מאחורי הגדר" (סנהדרין עה ע"א).

כאשר יצרו של נַת, גיבור הסיפור "מאחורי הגדר", תוכף עליו, אין הוא לובש שחורים ואינו הולך למקום שאין מכירים אותו כדי "לסַפֵּר" עם האישה הזרה מאחורי הגדר. הוא לובש את לְבָנָיו החדשים, ועובר את הגדר כדי להתעלס שם עם שכנתו מרינקא שאותה הוא מכיר עוד מימי ילדותו. והנה, כמתוך אֶזְפוּר הרעיון שבבסיס סיפורו של ביאליק, כתב עגנון בסיפור פשוט: "בזמן שמחשבותיו של אדם מתגברות עליו

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

ילך למקום שאין בני אדם מצויים שם [...] כל שכן כשאשתו עמו, שלא כל השעות אדם עשוי לספר עם אשתו" (עמ' רג). כך ניתן כאן הציוד לבריחתו של הירשל אל מעבה היער, אל מקום שאין בני אדם מצויים בו, כל שכן אשתו התובעת ממנו את עונתה ומנסה לסחוט ממנו הצהרות אהבה מזויפות.

ולא רק הבדיקה הטקסטואלית המדוקדקת מלמדת על קרבתו של עגנון לסיפורו של ביאליק "מאחורי הגדר". בשתי היצירות הקורא שואל את עצמו מה היה קורה אילו נשא הצעיר לאישה את האובת לבו, ומה יעלה בגורלה של האהובה שנונחה לאנחות. בסיפורו של ביאליק התשובה מתרמזת בין שיטי הטקסט: יש להניח שגם בנה של מרינקא האסופית יגדל כבן-בלי-אב, כפי שגידולה הוריה, וכשיגדל הילה, ילדו של נח שגדל "מאחורי הגדר", הוא יצטרף לחבריו ה"שקצים", ויילחם (כאביו בשעתו) בנערי בני-ישראל באותן מלחמות נערים, המהוות בְּבֹאָה מוקטנת של מלחמות הדמים "האמֶתיות", המתוארות בסיפור בפירוט רב. לאמתו של דבר, הוא יילחם בילדיו של נח, שייולדו לו מאשתו היהודייה, שאין הוא אלא אחיהם למחצה. גורלו של נח יהיה כגורל אבי האומה שהפקיר את בנו שנוולד לו מאֶמְתו הנְכֵרִית, ושילחו לְמִדְבַּר לְצַרְפוֹ לְאוֹהֲלֵי אֲדוּם, שונאי זרעו. תמונתה של מרינקא, הניצבת עם התינוק בזרועותיה מעלה גם את תמונתה של האם מרים-מריה והתינוק בזרועותיה. אף תינוק זה נולד יהודי, ונדחק אל מאחורי הגדר על ידי בני עמו שהקיאווהו מקרבם. שוב, התנכרות של עם לאֶחָד מבניו הולידה את אחת השָׁנְאוֹת הגדולות ביותר שידעה ההיסטוריה האנושית - שנאה שאת תוצאותיה אנחנו חוזים מִבְּשֵׁרְנוּ עַד עַצֵּם הַיּוֹם הַזֶּה.

ומה היה קורה אילו התעקש נח לשאת את מרינקא לאישה? בימי קדם היה מהלך כזה מתקבל בברכה, ומביא להשבחת הגזע. כזוהי רות שקשרה את גורלה עם עם ישראל, הייתה לימים סבתא רבתא של דוד המלך, וכזוהי דוד המלך, נינה של רות המואבייה היה אדמוני עם יפה עיניים, ומאבותיו המואבים ירש אולי גם את כושרו בשדה הקרב. גם ילדם של נח ומרינקא יכול היה להביא ברכה לעם ישראל,

אילו הסתייע הדבר. מרינקא האסופית לא הייתה צריכה לשכנע את משפחתה כדי לעבור את הגדה, כי לא היו לה הורים ומורים שיאשרו את צעדיה. כל שעליה היה לעשות הוא להחליט לקשור את גורלה בגורל עם ישראל ולהסתפח אליו. בימינו, רומז ביאליק, החברה הממוסדת לא הייתה נותנת לנישואים כאלה את ברכתה, והייתה מציבה כל מכשול אפשרי בדרכם של האוהבים.

כבר יהודה-ליב גורדון הטיח בשירו המהפכני "קוצו של יוד" דברים סרקסטיים קשים על יחסה של החברה היהודית לאהבה ולמשיכה בין המינים: "הַאֲרָמִים הֵם פִּי פִי נַעֲרָה יִשְׁאָלוּ?" או "הַטָּרֵם תִּדְעִי / פִּי אֶהְבֶּה בְּלֵב בֵּת יִשְׂרָאֵל אֵין". בעקבות יל"ג גם ביאליק שואל "מֶה זֹאת אֶהְבֶּה?". אדם מישראל במאה הי"ט לא ידע אהבה מה, כי איש לא מצא לנכון להיוועץ בשאלת הזיווגים. הזיווג הנכון אמור היה לענות על צורכי המשפחה והקהילה, ולא על גחמותיו, יצריו ותשוקותיו של היחיד.

סיפורו של עגנון כסיפורו של ביאליק מְשִׂיא את הגיבור הראשי עם אישה יהודייה, בת סוחר כפרי עשיר, בחופה וקידושין כדת משה וישראל, אך דווקא אישה יהודייה זו מושכת את בעלה אל העולם הנכרי. אילו נשא את בלומה לאישה, יש להניח שבלומה הענייה הייתה הופכת מפרח לילה (בלומה נאכט), פרח סגור ותלוי על בלימה, לבלומה הורביץ, ממשיכה ראויה לצירל החרוצה והפיקחית. היא הייתה מרימה תרומה להצלחתו של בית העסק המשפחתי, ומגדלת את ילדיו של הירשל, פרי אהבתם. ילדם הפגום של הירשל ושל מינה הוא מזכרת עוון לזיווג הנכון שהופר בגלל שיקולי ממון נפסדים.

אפשר גם שבלומה המלומדת, שקראה בספרים כאביה, הייתה מושכת את הירשל חסר ההשכלה אל עולמה, ואפשר שהם היו עוזבים את שבוש ויוצאים לדרך אחרת, אולי אף אל הדרך העולה ציונה. כך או אחרת, היא הייתה נוסכת דם חדש באווירת הסטנגנציה שבה משתכשכת משפחת הורביץ, שמחמת חולשה גנטית מידרדרת אל תהומות החולי והשיגעון. כבסיפורו של ביאליק, מאחורי הקלעים ניצב המחבר, וניכר שהוא מצטער על ההזדמנות שהוחמצה. גיבורו

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

יכול היה לשאת לאישה את אהובתו "הטבעית", שאליה נמשך בכל נימי לבבו, למשות אותה ממצבה העלוב, ולקבל בתמורה אהבה, חוסן נפשי ודור המשך חסון ומוצלח. תחת זאת, הוא נגרר לתוך מעשה עוול, שסופו המר נרמז מבלי שייאמר עליו דבר באופן גלוי ומפורש. עגנון למד מביאליק (מ"שירת"י ומ"זוהר" שהיו בהתחלה יצירה ארוכה אחת) גם לחלק את יצירתו לשני חלקים מנוגדים: חלקה הראשון של היצירה מתרחש בין כותלי הבית, וחלקה השני בטבע (בעיר וביער). העיה, הבית, החדר מסמלים את ד' אמותיו של אדם מישראל בתקופה שבה חי בקהילה, למד תורה והאמין אמונה גמורה בבורא עולם. היער והשדה מסמלים את היציאה מן השורה - את העולם החילוני החדש של היהודי האמנציפטורי, לרבות העולם המערבי הזר והמושך ("שדות נכר") ולרבות העולם החלוצי שיצא מתוך יריעות אוהל שם ונטה אוהל חדש בשדות המולדת, בחיק הטבע הארץ-ישראלי הישן-חדש.

בסיפור פשוט הגיבור עוזב את החברה העירונית ואת התרבות החומרית שלה לטובת חיים דלים בחומר, אך עשירים בחוויות רוחניות - תחילה ביער, ואחר-כך בבית-המשוגעים. בסופו של דבר הוא שב שיבה מהוססת ורופסת אל המשפחה ואל החברה. השנים המתוארות ברומן הן שנות היקלעותו של עגנון גופא בכף הקלע בין קבע לבין עראי, בין מולדת לבין מלון-אורחים, בין חובה לבין יצר היצירה בנויה משני חלקים העומדים זה מול זה בסימטרייה ניגודית. יצירה בעלת מבנה דומה היא כאמור הפואמה הביאליקאית "שירת"י", שהכילה בגרסתה הראשונה (כפי שנתפרסמה בהשלת) בשנת תרס"א) גם את "זוהר". גם ביצירתו הנודעת של ביאליק, החלק הראשון מתאר תמונה משפחתית קודרת בתוך ד' אמות, וכולו מעוגן בעולם הסמלים היהודי המסורתי (אף שסמלים אלה מסורסים ומחוללים); ואילו החלק השני פרוץ ואישי, ללא קשרי משפחה ומסורת מעיקים, וכולו מתרחש בטבע החופשי, תחת כיפת השמים המופזת. גם הלשון והתיאורים שבחלק השני חופשיים ומשחררים מנטל הסימבוליקה הדתית-לאומית. ביאליק ועגנון הציבו אפוא

ביצירתם את תמונת המציאות הכוללת של עמם בשנות מפנה המאה העשרים: את הכבילות לעיירת הילדות, לאומה-לאם ולמסורת, מזה; ואת ההשתחררות - המענגת והמפחידה מן הכבלים הללו, מזה. בשתי היצירות יש יציאה אל הטבע - אל השדה או אל היער - המבטאת את היציאה החלוצית לחיים חדשים וחילוניים, מזה, ואת היציאה המאיימת לשדות זָרִים (אל היצירות הטבעית, אל החכמה הזרה ואל כל מדוחיה), מזה.

1. קווים של אנלוגיה

בסיפור פשוט נבנתה לכאורה תמונת תשליל של הסיפור "מאחורי הגדר". סיפורו של ביאליק מתרחש בפרוור כפרי שרוב תושביו מנהלים חיים דלים ופשוטים, ואילו בסיפור פשוט מתוארים חיים המהודרים למדי של משפחה עירונית מבוססת, הנקשרת בקשרי נישואין עם משפחה כפרית, אך עשירה. נח, גיבור המתבגר של ביאליק, הוא צעיר מרדן חסר גבולות, שאביו מפליא בו את מכותיו, בחינת "חוסך שבטו - שונא בנו". שיטת החינוך בבית משפחת הורביץ בספרו של עגנון שונה בתכלית: האם קונה את לבו של בנה במחווות רכות של התחשבות ודאגה, והבן קונפורמיסט ההולך בתלם וממלא את פקודותיה הגלויות והסמויות של אמו.

כאן וכאן לפנינו בן-יחיד למשפחת סוחרים (בסיפורו של ביאליק מתוארים סוחרים עצים קשי יום, ואצל עגנון - בעלי חנות גדולה של מעדנים ופרות מיובשים), אך תהום פעורה ביניהם. על בנה של משפחת הורביץ נאמר: "יחיד הירשל לאביו ולאמו. בכור ובן זקונים. לאחר שנתיאשו אבותיו מלהעמיד בנים נפקדו בכך זכר" (עמ' מב), ואילו נח, אף-על-פי שהוא בן יחיד, ומשפחות יהודיות באוקראינה נתברכו בדרך-כלל בבנים הרבה, גַּל כצמח בר, ללא דאגה יתרה, עד שהוא מורד באביו ומאלצו להראות למרדן את נחת זרועו (והשוו לדברי האני-המספר בסיפורו של ביאליק "ספיח": "מזלי גרם, שאבוא לאבא ולאמא בהיסח הדעת, לאחר שכבר הִשְׁיֵאוּ את רוב בנייהם ונתיאשו מן־לדות חדשים. אני שמיני לבטן הייתי ובן זקונים"; בראש

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

פרק ב'). אך גם ההפך הוא הנכון: דווקא המשפחה הכפרית הפשוטה בסיפורו של ביאליק שוכרת מלמד ועושה כל שלאֵל ידה כדי שהבן ילמד תורה ויהיה ליהודי כשר, ואילו צירל העירונית והמתוחכמת מרחיקה את בְּנֵה מן הלימודים מחשש פן ילקה בשיגעון כמו אחיה. בנקודה זו בְּנֵה עגנון תמונת תשליל של התיאור הביאליקאי, אך גם בתמונת תשליל ניתן לזהות את צד הדמיון למקור הניגודי.

ואכן, חרף ההבדלים הבסיסיים האלה, חוטים רבים מקשרים את שתי היצירות, שבשתייהן מתאהב הנער המתבגר במשרתת ענייה ובשתייהן הוא נוטש את בחירת לְבוֹ ומתחתן עם אישה עשירה, בחירת לכה של אָמוּ. וישנם גם חוטים דקים, סמויים כמעט מן העין: בסיפור פשוט נזכרים כאן גם ה"סוואר" (עמ' קכא), שובך גידול היונים (עמ' קלג) והמקשאות (רטו) מסיפורו של ביאליק. ברומן של עגנון מתוארת גם השתטחותו של הנער המוטל פרקדן על האדמה ודשאיה (עמ' ריז-ריח) בדומה לתיאורו של נח בפרק ט' של הסיפור "מאחורי הגדר" המשתטח על מכתש האדמה העטור דשאים. גם תיאורם של הירשל ומינה העשירה היושבים בערבי תחילת הקיץ על ספסל עץ שבחצר מזכיר (עמ' קמ) את תיאורם של נח ואשתו היהודייה העשירה בסוף סיפורו של ביאליק, בעת שהם מתייחדים אחרי סעודת חג השבועות על בול עץ שבחצר.

ועל כל אלה, אמירתה של אָמֵה העשירה של מינה: "כלום בתי שלי נולדה אחורי הגדר חס ושלום" (עמ' רכד), ומשיכתו של נח לקצה העיה, אל הבית שבו מועסקת בלומה כעוזרת בית. על כך נאמר: "בזמן שמחשבותיו של אדם מתגברות עליו ילך למקום שאין בני אדם מצויים שם [...] שלא כל השעות אדם עשוי לספר עם אשתו" (עמ' רנ). לפנינו אמירה רב-משמעית, טבולה במשמעים אופסצניים מובהקים, שלא כאן המקום לפרטם, אך כדאי לתת את הדעת שהיא מבוססת על אותן מימרות חז"ל בדבר אדם שאינו יכול לשלוט ביצרו, שעליהן ביסס ביאליק את סיפורו "מאחורי גדר": "אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירין אותו וילבש שחורין ויתעטף שחורין ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא" (חגיגה

טז ע"א) וכן "תספר עמו מאחורי הגדר ימות ולא תספר עמו מאחורי הגדר" (סנהדרין עה ע"א).

עניין שולי ברומן סיפור פשוט שעשוי לחשוף את זיקתו לסיפורו של ביאליק הוא עניין פדיון הבן. בנו של נח, גיבורו של ביאליק, משאיר את אהובתו ואת בנו מאחורי הגדר, ופותח פרק חדש בחייו. מה יהיה ביום שיוולד לו בן מאשתו היהודייה? האם ייערך לו טקס "פדיון הבן"? והרי לנח יש בן בכור שנולד מאחורי הגדר. שאלה כעין זו העלו הפרשנים לעניין אברהם אבינו, ורש"י תירץ בדוחק שלהגר הייתה הפלה לפני הולדת ישמעאל, ולפיכך אין הוא בן בכור, ובספר ילקוט אברהם נאמר שאברהם אף לא ערך טקס פדיון הבן ליצחק לפי שהיה פהן גדול. בסיפורו של ביאליק נח נוהג כמו אברהם אבינו: הוא מפקיר את המשרתת הנכרייה שילדה לו בן ומשלח אותה לגורלה, ונושא אישה יהודייה לפי רצון הוריו. ואולם נח, גיבורו של ביאליק, לא יוכל לטעון בבוא היום כי מצוות "פדיון הבן" היא מצווה שלא חלה לפני יציאת מצרים (ועל כן אין היא חלה על תקופת האבות). מה יעשה ביום שבו ייאלץ לספר לאשתו שיש לו בן הגדל כמו צמח בר מאחורי הגדר? האם בשל הפסיחה על טקס פדיון הבן אצל ביאליק פוסח גם הרומן סיפור פשוט על טקס זה? בזמן שבו אמור היה הירשל לפדות את בנו-בכורו משולם, הוא נמצא בלמברג מבלי להבין מדוע אין דורשים ממנו לחזור הביתה, להתגייס לצבא או לפדות את בנו.

ומילים אחדות שהן בגדר אפילוג: לאחר מות ביאליק הבטיח עגנון לתת לרעהו דב סדן, שערך בשנות השלושים את מוסף הספרות של עיתון הפועלים דבר, רשימות פרי-עטו המתעדות חמישים שיחות עם המשורר. דא עקא, עגנון מעולם לא קיים את הבטחתו, כמסופר בספרי מאוהב לאויב (2017). הוא בחר משום מה שלא להעלות על הכתב את השיחות ששוחח עמו בעת הביקור בארץ באביב 1909,

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

או את השיחות הרבות ששוחח עמו בבאד הומבורג. אילו תיעד אותן "בזמן אמת", או אפילו בדיעבד מתוך הזיכרון, הוא היה מעמיד בלי ספק את אחד המסמכים המרתקים והחשובים ביותר בתולדות הספרות העברית החדשה - מרתק וחשוב לא פחות משיחות גתה עם אקרמן; ואולם עגנון, מסיבותיו שלו, החליט להתנתק מן הפרקים הביאליקאיים שבעֶבְרוֹ, שבהם שימש יד-ימינו של המשורר הגדול ולהעביר עליהם קו מחיקה.

ייתכן שלאחר חזרתו אל הדת ביקש עגנון להיקבע בזיכרון הקולקטיבי כתופעה יחידאית, מחד גיסא, ומאידך גיסא - כהמשך ישיר של דורות קדמונים, שבהם עמד אדם מישראל בין ברכיו של אביו-אלוהיו כדי לקבל את ברכתו. במילים אחרות: לאחר שחזר אל חיק הדת והאמונה אפשר שעגנון שאף לראות את עצמו כסופר "בחסד עליון" (במשמעות הליטרלית של הביטוי "בחסד עליון"), ולא כ"בנו" וממשיכו של "מלך בשר ודם" כדוגמת ביאליק. הוא התכחש לחלוטין לתפקיד המרכזי שמילא המשורר הלאומי בעיצוב דרכו כסופר מרכזי בקריית ספר העברית.

הבדלי אופי וטמפרמנט הפרידו בין השניים, ולאחר שעזב ביאליק את באד הומבורג "נתפרדה החבילה", ועגנון בחר להתרחק מן המנטור הגדול שלו ולהשפיע את תקופת החניכה רבת-הערך שעשה במחיצתו. ביאליק מעולם לא חסך מצעירי הסופרים שהסתופפו בצלו את עצותיו הטובות, וחלקם כתבו על כך בספרי הזיכרונות שלהם. ניכר שגם עגנון הצעיר למד ממנו רבות, אך עשה כל מאמץ להתכחש לכך. את ביאליק הציג לא פעם כאדם פשוט וגם-הליכות שאינו ראוי כלל לכבוד ולהערצה המקיפים אותו מכל עבר, ולא כל שֶׁפֶן - לכתר מלכות. גם ביצירתו וגם בראיונותיו ביטא עגנון את מחשבתו-משאלתו שביאליק ירד סוף-סוף מעל במת ההיסטוריה של הספרות העברית ולא ייזכר אלא כמשורר לדורו בלבד, כשם שאד"ם הכהן היה משורר לדורו. אפשר שבכך נרמז גם שהגיע תורו לרשת את הגלימה ולשאת על ראשו את הכתר. ייתכן שעגנון התנצח כאן עם סיפורו הטוב ביותר של ביאליק, בחינת "Anything you can"

"do, I can do better", כבשירו-פזמונו של ארווינג ברלין במחזמר אנני אוקלי אשת לפידות, אך ניתוחן של שתי היצירות מגלה בנקל שיצירתו של ביאליק מעמיקה ועמוקה יותר מזו שנכתבה בעקבותיה. בשנים שחלפו, נשתנו הנסיבות תכלית שינוי: ברומן סיפור פשוט שנכתב כשנות דור אחרי סיפורו של ביאליק "מאחורי הגדר" תיאר עגנון את השקט שלפני הסערה. שלוותם של הורי הירשל ותאוותם לממון ולרכוש (צירל אינה מסתפקת בנדוניה של מינה, אלא סופרת בדמיונה גם את הירושה הגדולה שעתידה ליפול בחלקם של כלתה ושל בנה) עומדת בניגוד טרגי-אירוני לאירועים שניסרו בחלל העולם בזמן חיבורה של היצירה ויצאיתה לאור. באמצע שנות השלושים, כשהתפרסם הרומן, ברחו יהודים מברלין ומווינה מפחד המשטר הנאצי המתעצם, והיו לפליטים חסרי כול בתל-אביב ובכרפי הים. חנוונים עשירים כברוך-מאיר הורביץ ובעלי-אחוזת כגדליה צימליך עשויים היו למצוא עצמם לפתע חסרי קורת-גג, וכל עֲרַמְתָּם ובינתם הייתה כלא הייתה. הדובר העגנוני המיתמם מתאר את עולמם והוא עדיין שלם ויפה, כפרי בשל ומלא עסיס, שסימני ריקבוננו טרם נתגלו לעין. בנקודת ההווה של עלילת סיפור פשוט עדיין ניצבת היהדות על סף העולם החדש עם מושגי השוויון שלו, כמאה שנה לאחר שנסדקו חומות הגטו והושגה האמנציפציה, והיא נמשכת אל העולם האוניברסלי, ואף נטמעת בו לשיעורין. לפנינו סיפורה הפשוט והלא-פשוט כאחד של העיר הגליציאית הקטנה של טרם המשבר, שחנווניה היהודים עדיין סופרים בסיפוק ובנחת את דינריהם, ובטוחים ששפר חלקם בכל העולמות. מאחורי כתפיהם מציץ המחבר האירוני, ומרמז לקוראיו כי לא לעולם חוסן. שיגעונו של הירשל, בן החנוונים המבוסס והרופף כאחד, שזעזועי עולמו נבלמים שוב ושוב ברכותם של כרי הנוצות וכסתות הפוך, המקיפה אותו ומגוננת עליו מכל עֵבָה, הוא כְּקֵץ ראשון בשלווה המדומה הזאת, שמקורה בביטחונות הכלכליים "המוצקים", שעתידיים היו להתגלות בתוך שלושים-ארבעים שנה כצל עובר וכמוץ לפני רוח.

ביאליק כתב את סיפורו על תקופה שבה ביקש היהודי הגלותי

פרק 1 | סיפור פשוט בעקבות "מאחורי הגדר"

להיות "יהודי חדש" ולהתערות כאזרח בארצות מושבן. הוא הראה - ברוח תורת אחד-העם - שכל מהפכה שמסתפקת בסממנים חיצוניים בלבד (בלורית יפה וסוס מהיר) אינה מהפכה, וסופה שתסיג את המהפכנים אל נקודת המוצא הנמוכה שממנה יצאו, אם לא למטה מזה. עגנון, שהשפעת סיפורו של ביאליק מתגלית גם ביצירות שנכתבו שנות דור אחדי סיפורו של ביאליק, הדגים אף הוא - ברוח תורת אחד-העם - שהמהפך הרצוי דורש "הכשרת לבבות", ובלעדיה אין המהפכה יכולה להשיג את יעדיה.